

Rozdział I. Problem konceptualizacji pojęcia „przymus” na płaszczyźnie językowej oraz w naukach społecznych

§ 1. Etymologia i pierwotne znaczenie terminu „przymus”

Etymologia terminu „przymus” budzić może pewne wątpliwości, jednak na pierwszy rzut oka słowo to składa się z dwóch części – przyimka „przy” i rzeczownika „mus”. Słowo „przy” pełni w języku polskim zwykle funkcję przyimka opisującego miejsce, niedaleko którego odbywa się czynność, orientacyjny czas, okazję, czy okoliczność. Może ono również stanowić część składową wyrazów pochodnych mających za podstawę słotwórczą połączenie przyimka „przy” z rzeczownikiem w miejscowniku. W takim przypadku słowo „przymus” pochodziłoby od określenia „przy musie”.

Słowo „przy” może też stanowić przedrostek tworzący czasowniki pochodne od czasowników oznaczający najczęściej osiągnięcie celu przestrzennego, bliskości lub sąsiedztwa czegoś, np. „przymusić”, a także tworzący od przymiotników przymiotniki i przysłówki pochodne, np. „przymusowo”.

Według wybitnego polskiego sławisty Aleksandra Brücknera (1856–1939) praszem dla pierwszego członu terminu „przymus” jest litewskie *prie* bądź pruskie *prei*, oznaczające w języku polskim przyimek „przy”, a w dalszym rozwoju litewskie *priesz* określające przyimek „przeciw”¹, służący do określenia kierunku ruchu odwrotnego do kierunku zjawiska nazywanego przez rzeczownik, do którego jest przyłączony².

Drugim członem omawianego terminu jest rzeczownik „mus”. Według A. Brücknera Słowianie nie mieli swojego odpowiednika dla zapożyczonego

¹ A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 1927, s. 444.

² <https://sjp.pwn.pl/szukaj/przeciw.html> [dostęp: 31.1.2020 r.].

z języka niemieckiego *Muss*, określając tym terminem niewolę³. Współcześnie mus rozumiemy jako konieczność, przymus lub potrzebę zrobienia czegoś⁴; to, co zmusza do działania mimo woli działającego. Będący w powszechnym użyciu związek frazeologiczny „z musu” oznacza „wbrew woli, pod przymusem, z konieczności, niedobrowolnie”⁵.

Zgodnie z powyższym „mus” i „przymus” można niekiedy traktować synonimicznie, jednak należy zwrócić uwagę na ich kontekst. Przedrostek „przy” osiąga cel przestrzenny, a przez to pewną dynamikę. Zakłada interakcję pomiędzy „musem” i okolicznościami, jakie mu towarzyszą, a zachowaniem osoby, która mu się poddaje. Już zatem sama budowa słowa „przymus” i jego etymologia zwracają uwagę nie tylko na okoliczności „zmuszające”, ale również na sferę wolitywną jednostki.

W niektórych językach, głównie słowiańskich, można zauważyć ściśle podobieństwo związków znaczeniowych do polskiego odpowiednika. Kryterium to spełnia bez wątpienia białoruski *нпрымс*, ukraiński *нпумс*, czy chorwacki termin *prisila* składający się z przyimka *pri* oraz rzeczownika *sila*, oznaczającego w języku polskim siłę.

W języku włoskim, należącym do języków romańskich, a więc wywodzących się z języka łacińskiego, oprócz innych terminów o podobnym znaczeniu funkcjonuje określenie o zbliżonej do języków słowiańskich budowie – *per forza*, gdzie *per* to przyimek „przez” (w znaczeniu przeszkody w ruchu), a *forza* oznacza konieczność, siłę, przemoc, gwałt, władzę, moc, czy potęgę⁶.

Nieco inny jest źródłosłów pochodzenia łacińskiego. Słowo przymus najczęściej występuje w nim jako *coactio*, przy czym *actio* to czynność, działanie, zaś przedrostek *co-* oznacza wspólnie. Terminem tym określa się nie tylko przymus, ale również współdziałanie. W języku łacińskim przymus to również *coercitione* lub *compulsion*. Wszystkie te źródłosłowy są widoczne w językach romańskich. Rodzina słów pochodząca od łacińskiego czasownika *coercere* oznaczającego „otaczać”, „oblegać”, „okrażać”, charakteryzuje ograniczenia sytuacyjnej możliwości ludzkiego działania w przestrzeni⁷. W języku włoskim oprócz wyżej wymienionego określenia *per forza*, na określenie słowa przymus używa się pojęć *coazione*, *coercizione* lub *compulsion*. W języku fran-

³ A. Brückner, *Słownik*, op. cit., s. 348–349.

⁴ <https://sjp.pwn.pl/szukaj/przeciw.html> [dostęp: 31.1.2020 r.].

⁵ <https://polish.enacademic.com/51021/przymus> [dostęp: 31.1.2020 r.].

⁶ https://pl.wiktionary.org/wiki/per_forza [dostęp: 31.1.2020 r.].

⁷ R. Tokarczyk, *Przymus*, op. cit. s. 174.

cuskim są to odpowiednio *coaction*, *coercition* i *compulsion*, w hiszpańskim zaś *coacción*, *coerción* i *compulsión*.

W językach germańskich termin ten kształtuje się jeszcze inaczej. W języku niemieckim przymus określany jest jako *Zwang* (przymus, presja, skrupowanie), choć w zależności od kontekstu, posługiwać się można również terminem *Druck* (przymus, brzemie, ciśnienie, wpływ), *Gewalt* (przymus, przemoc), *Nötigung* (przymus, konieczność). Odpowiednikiem niemieckiego *Zwang* w języku norweskim, podobnie jak w duńskim jest *tvang*, a w szwedzkim *tvång*.

W trakcie wczesnego średniowiecza języki zachodniogermańskie zostały odseparowane między innymi przez rozwój języka średnioangielskiego. Wówczas na określenie pojęcia „przymus” powstał termin *duress* (przymus, uwięzienie), będący do dziś w użyciu w krajach anglojęzycznych. Jednak obok tego terminu występuje również wywodzący się z łaciny *coercion* (przymus, wymuszanie, przymuszanie, gwałt) czy *compulsion* (przymus, konieczność).

§ 2. Pojęcie „przymusu” we współczesnym rozumieniu języka polskiego

Według słownika języka polskiego przymus to „presja wywierana na kogoś lub okoliczności zmuszające kogoś do czegoś”. Może to być również „silna wewnętrzna potrzeba zrobienia czegoś”. Ten sam słownik jako przymus traktuje także „środki prawne zmuszające do zastosowania się do przepisu prawa lub wyroku sądowego”⁸. Niemal identycznie ujmuje to Wikisłownik⁹. Analiza słowników języka polskiego prowadzi zatem do wniosku, że najczęściej definicja słowa przymus sprowadza się do ujęcia ogólnego – tj. nacisk, presja wywierana dwukierunkowo (na siebie i na innych) oraz prawnego (specjalistycznego) – tj. środki prawne zmierzające do wyegzekwowania posłuszeństwa prawnego (poprzez sankcje oraz poprzez egzekwowanie wykonania decyzji i wyroków)¹⁰.

W tym miejscu warto pochylić się nad pierwszym ze wskazanych ujęć i podkreślić jego dwupłaszczyznowość (dwukierunkowość) – zewnętrzną i we-

⁸ <http://sjp.pwn.pl/slowniki/przymus.html> [dostęp: 31.1.2020 r.].

⁹ <https://pl.wiktionary.org/wiki/przymus> [dostęp: 31.1.2020 r.].

¹⁰ A. Sikorska-Michalak, O. Wojniłko (red.), Słownik współczesnego języka polskiego. Tom 2, Warszawa 1998, s. 202.

wnętrzną. W znaczeniu zewnętrznym słowo przymus jest rozumiane jako „okoliczności, zmuszające kogoś do czegoś wbrew jego woli”. Okoliczności te pochodzą z zewnątrz, niezależnie od woli osoby ulegającej wpływowi, presji. W drugim znaczeniu przymus rozumiemy jako „zmuszanie się (siebie samego) do czegoś”¹¹. W tym wypadku nacisk pochodzi od samej osoby ulegającej wewnętrznemu wpływowi¹².

Wyżej określony zakres znaczeniowy wydaje się powszechnie obowiązujący na płaszczyźnie języka polskiego. Spośród wszystkich wymienionych ujęć najbardziej trafne dla dalszych rozważań podjętych na łamach niniejszej monografii jest znaczenie pierwsze o charakterze ogólnym, zewnętrznym. Przymus jako „presja wywierana na kogoś lub okoliczności zmuszające kogoś do czegoś” zakłada istnienie dwojakiego rodzaju źródeł zmuszenia kogoś do zachowania niezgodnego z jego wolą. Pierwsze z nich ma charakter podmiotowy (osobowy), bowiem do zmuszenia może dojść w wyniku specyficznego zachowania innej osoby, drugie zaś – charakter przedmiotowy, co oznacza, że do zachowania niezgodnego z własną wolą może dojść w wyniku okoliczności zewnętrznych, np. wskutek działania sił przyrody. Dwoistość źródeł przymusu zaznaczona jest m.in. w Małym słowniku języka polskiego pod redakcją S. Skorupki, H. Auderskiej i Z. Lempickiej, gdzie w sposób szczególny obok ujęcia powszechnego wyróżnia się także „okoliczność, położenie zniewalające kogoś do działania wbrew swojej woli”¹³.

Wracając do źródła podmiotowego należy zauważyć bezpośredniość, a nawet kierunkowość zachowania podmiotu stosującego przymus. Wywieranie presji ma bowiem na celu wymuszenie określonej postawy, pożądanej przez przymuszającego. Wpływ może mieć różnorakie formy, poczynając od nacisku fizycznego, przez moralny, po psychiczny. Podkreśla się jednak element narzucania własnej woli wbrew woli podmiotu poddanego przymuszaniu¹⁴.

W końcu warto zwrócić uwagę na fakt istnienia ogromnej liczby pojęć bliskoznacznych i synonimów dla słowa przymus. W internetowym słowniku synonimów języka polskiego znajduje się ich aż 107. Zostały one podzielone

¹¹ S. Dubisz (red.), Uniwersalny słownik języka polskiego. Tom 3, Warszawa 2003, s. 799.

¹² A. Kubanek, Interdyscyplinarne ujęcie przymusu, *Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne* 2015, Nr 12, s. 93.

¹³ S. Skorupka, H. Auderska i Z. Lempicka (red.), *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa 1969, s. 670.

¹⁴ Zob. T. Białek, *Terroryzm. Manipulacja strachem*, Warszawa 2005, s. 27; zob. P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2003, s. 385.

na 10 grup znaczeniowych. Podanie ich wszystkich mija się z celem niniejszej pracy. Tytułem przykładu można jednak podać niektóre z nich:

- 1) przymus jako rodzaj zachowania przymuszającego (np. agresja, argument siły, bandytyzm, bezprawie, ciemństwo, gwałt, niepraworządność, pogwałcenie prawa, prawo dżungli, prawo pięści, prawo silniejszego, przemoc, przestępczość, rozbójnictwo, terror, terroryzm, tyrania, ucisk);
- 2) przymus jako przemoc fizyczna (agresja, awantura, bezprawie, brutalność, gwałt, nacisk, prawo pięści, prawo silniejszego, presja, przemoc, represje, rozbój, siła, starcie, terror, ucisk, użycie siły);
- 3) przymus jako działania prowadzące do osiągnięcia celu (np. agitacja, akwizycja, ciśnienie, demagogia, interwencja, interweniowanie, lobbying, mobbing, nacisk, naciskanie, napór, ofensywa, parcie, presja, szantaż, ucisk, wpływ);
- 4) przymus jako bezwarunkowy wymóg (np. konieczność, nieodzowność, niezbędność, obligatoryjność, obowiązkowość, potrzeba, wymaganie, wymóg);
- 5) przymus w kontekście stosowania przymusu (argument siły, ciemństwo, ciśnienie, dyktat, imperatyw, mus, naciskać, nakłaniać, napór, parcie, presja, przemoc, prześladowania, przynaglać, wywierać presję, zmuszać);
- 6) przymus w odniesieniu do konieczności (bezwzględna potrzeba, ekstrem, konieczność, krańcowość, mus, nakaz chwili, nieodzowność, nieuchronność, niezbędność, obligatoryjność, obowiązek, ostateczność, potrzeba, potrzeba chwili, przymusowość, skrajność, wymaganie);
- 7) przymus w kontekście wywierania nacisku (ciężnienie, nacisk, niewolenie, okupowanie, presja, przymuszanie, ujarzmianie, warunkowanie, wpływ, zmuszanie, zniewalanie);
- 8) przymus w kontekście przymusowości (ciężar, desperacja, ekstremalność, kraniec, napór, ofensywa, ostateczna możliwość, ostateczność, presja, pressing, wpływ);
- 9) przymus w kontekście prawnym (dyktat, imperatyw, kanon, nakaz, zakaz, ograniczenie);
- 10) przymus w odniesieniu do uporczywości (natręctwo, nękanie)¹⁵.

¹⁵ <http://synonim.net/synonim/przymus> [dostęp: 31.1.2020 r.].

§ 3. Kategorie „wolności”, „wolnej woli” i „przymusu” w świetle filozofii ogólnej – zarys elementarnych koncepcji z dylematem determinizmu w tle

Przymus w filozofii ogólnej definiowany jest zwykle w odniesieniu do wolności, jak również do zagadnienia odpowiedzialności oraz przyczynowości. Analiza tych relacji wymaga zgoda odrębnych założeń, przez co mogłaby stanowić przedmiot odrębnej dysertacji. Z oczywistych względów przeprowadzenie całościowego, choćby najbardziej syntetycznego zestawienia poglądów w tej materii jest niemożliwe, a z punktu widzenia tematu niniejszej monografii również niecelowe. Z drugiej zaś strony, zmierzając do wyjaśnienia, czym jest przymus, trudno pominąć osiągnięcia tej metadyscypliny, jaką jest filozofia. Stąd rozważania zawarte w niniejszym podtytule, podobnie jak cały rozdział, mają charakter wyłącznie wprowadzający i obejmują najbardziej charakterystyczne poglądy na temat relacji takich kategorii, jak przymus i wolność.

Przez tysiące lat debaty nad tym, czym jest w istocie wolność, podkreślano przede wszystkim to, że podlega ona wielorakim i koniecznym ograniczeniom. Mowa przy tym o tak różnych jej kategoriach, jak wolność społeczna czy polityczna, a także przymus prawny czy państwowy. Będą one omówione w kolejnym podrozdziale, jako wyspecjalizowane pojęcia zbliżone do koncepcji socjologicznych. W tym miejscu warto się przyjrzyć kategoriom wolności w aspekcie indywidualnym, a w szczególności zaś wolnej woli. Na tym tle, począwszy od starożytności, ścierały się poglądy deterministyczne i indeterministyczne.

Zwolennicy determinizmu (jest to teoria wieloaspektowa) przyjmują, że bieg wydarzeń w przyrodzie jest kierowany niezmiennymi prawami, tzn. że ta sama przyczyna, w tych samych warunkach, powoduje ten sam skutek. Ponieważ człowiek jest częścią przyrody, podlega tym samym prawom¹⁶.

Determinizm umożliwia jednak różne stanowiska. Zwolennicy tzw. twardego (rygorystycznego) determinizmu całkowicie wykluczają istnienie wolnej woli, ponieważ ich zdaniem możliwa jest tylko jedna przyszłość. Uznanie, że skoro newtonowskie prawa ruchu, prawo grawitacji, a także prawa rządzące polami elektrycznymi i magnetycznymi mają deterministyczny charakter, to –

¹⁶ Z. Pawlak, Problem wolności we współczesnej kulturze. Refleksje filozoficzne, Studia Włocławskie 1998, Nr 1, s. 159.

biorąc pod uwagę stan systemu fizycznego w danej chwili – prawa te wyznaczają dokładnie jeden przyszły rozwój zdarzeń¹⁷.

Skrajne wnioski stara się złagodzić tzw. miękki (umiarkowany) determinizm. Zwolennicy tego nurtu, tzw. kompatybiliści, uznają że determinizm jest prawdziwy, jednak wolna wola również istnieje. Teza ta opiera się na nadaniu szczególnego znaczenia pojęciu „może”: S może zrobić X = gdyby S spróbował zrobić X, to udałoby mu się to zrobić. X oznacza tu alternatywne możliwości – można dokonać każdego z wielu działań – nawet jeśli wszystkie są zdeterminowane przez uprzednie przyczyny. Zatem gdyby S w bieżących okolicznościach spróbował zrobić A, jego próba zakończyłaby się powodzeniem, podobnie jak próba zrobienia B (niezgodnego z A, alternatywnego działania). Skoro prawa i przeszłość determinują również, to S faktycznie spróbuje zrobić A, a nie B. W tej sytuacji determinizm jest prawdziwy, a mimo to istnieją alternatywne możliwości działania, których „można” dokonać¹⁸.

Fakt wyboru nie jest równoznaczny z brakiem uwarunkowań: empirycznych (fizycznych i biologicznych), społecznych, moralnych itp. Człowiek nie jest zamkniętą na zewnętrzny świat monadą. Wielorakie wpływy i uwarunkowania nie wykluczają jednak autodeterminacji człowieka, której potwierdzeniem jest właśnie fakt wyboru¹⁹.

Miękkiego determinizmu można również bronić argumentując, że być wolnym po prostu znaczy być wolnym od zewnętrznych przeszkód działania, albo że wolność wymaga jedynie tego, aby działanie było zdeterminowane przez przyczyny wewnętrzne (np. przez przekonania, wartości i pragnienia sprawcy), a nie przez czynniki zewnętrzne (np. przez siły pochodzące spoza podmiotu siły czy przez przymus ze strony innych osób). Jeśli zgodzimy się z tym, to wolność nie wyklucza determinizmu; determinizm wymaga wprawdzie, aby wszystkie działania osoby były przyczynowo zdeterminowane, ale nie wymaga, aby przyczyny działań były całkowicie zewnętrzne, a nie wewnętrzne²⁰.

Określenie indeterminizmu jest sprawą trudniejszą ze względu na kwestie pojęciowe. Jest on bowiem często rozumiany jako negacja determinizmu²¹. Trzeba jednak zaznaczyć, że wówczas jest to skrajna (radykałna) forma tego nurtu, w którym wolna wola pozbawiona jest jakiegokolwiek znaczenia, gdyż

¹⁷ M. Huemer, Wolna wola i determinizm w świecie „Raportu mniejszości”, *Filozofuj!* 24.3.2017 r., s. 3.

¹⁸ *Ibidem*, s. 4–5.

¹⁹ S. Kowalczyk, *Zarys filozofii człowieka*, Sandomierz 2002, s. 109.

²⁰ M. Huemer, Wolna wola, *op. cit.*, s. 5.

²¹ J. Bremer, Czy wolna wola, *op. cit.*, s. 16.

światem i tak rządzi przypadek. Istnieją jednak formy umiarkowane indeterminizmu, w których negacja nie dotyczy wszystkich uwarunkowań. Na szczególną uwagę zasługuje metafizyczny libertarianizm, którego przedstawiciele twierdzą, że wolna wola istnieje i jest niekompatybilna z determinizmem²².

Odrzucenie determinizmu nie jest równoznaczne z zakwestionowaniem istnienia determinant wpływających na aktywność woli człowieka. Determinanty są różnorodne: podmiotowe i przedmiotowe. Do pierwszych z nich należy wpływ sfery emocjonalno-afektywnej. Uczucia narastają w psychofizycznej osobowości człowieka w sposób spontaniczny, działają na świadomość i podświadomość. Przenikają całą sferę dążeńiową, dlatego są ściśle powiązane z funkcjonowaniem woli i jej decyzjami. W pewnym sensie można nawet powiedzieć, że emocjonalny rezonans stanowi często prąd decyzję człowieka²³.

Dotychczasowe rozważania dotyczyły jedynie poglądów na sam fakt istnienia wolnej woli, odrębną zaś kwestią jest znaczenie tego pojęcia. Jest ono bez wątpienia jednym z elementarnych problemów filozoficznych, a co za tym idzie – definiowane na wiele różnych sposobów. Nie przesądzając jeszcze o jego treści, należy podkreślić, jakie ma znaczenie dla każdego człowieka w jego codziennym funkcjonowaniu. Zdaniem *J. Bremer*a wolna wola jest nie tylko podstawą naszego bycia w społeczeństwie, ale również naszych systemów społecznych, politycznych i moralnych. Jest ona zakładana w wielu systemach prawnych i ściśle wiązana z odpowiedzialnością. Potocznie przyjmujemy, że bez wolnej woli byłibyśmy automatami i każdy czyn, każde przestępstwo można byłoby usprawiedliwić tym, że nie można było postąpić inaczej, że od samego początku byłibyśmy niejako zaprogramowani, że nasz zdeterminowani prawami chemii i fizyki mózg rozpoczął działanie, zanim świadomość mogła się do tego krytycznie ustosunkować i ewentualnie przeciwstawić się mu²⁴.

Przechodząc do znaczenia terminu „wolna wola” można by wyjść od opisowej ontologii woli *K. Twardowskiego*, który odróżnia trzy jej znaczenia:

- 1) jako źródło wszystkich pragnień, pożądań, a nawet uczuć;
- 2) jako zdolność do samych pragnień, pożądań, lecz z wykluczeniem uczuć;
- 3) jako zdolność do powzięcia postanowień, decyzji.

W dwóch pierwszych znaczeniach wola przypisana może być nie tylko ludziom, ale i zwierzętom, natomiast w trzecim znaczeniu – jest własnością wy-

²² Zob. *R. Kane*, *The Significance of Free Will*, New York–Oxford 1998, s. 105–107; *R. Kane*, *A Contemporary Introduction to Free Will*, New York–Oxford 2005, s. 23.

²³ *S. Kowalczyk*, *Zarys*, *op. cit.*, s. 114–115.

²⁴ *J. Bremer*, *Czy wolna wola*, *op. cit.*, s. 9.

łącznie człowieka, gdyż postanowienia wymagają rozważań, zastanawiania się, rozważenia następstw²⁵.

Określenie wolności jako zdolności (dyspozycji) występuje często we współczesnych słownikach filozoficznych. Spośród definicji słownikowych warto przytoczyć koncepcję *J. Woleńskiego*, według którego termin „wola” oznacza po pierwsze pewną zdolność podejmowania decyzji (postanowień), bądź w odniesieniu do konkretnych postanowień. W tym drugim przypadku trzeba by mówić raczej o aktach woli, a nie o woli samej. Mamy więc z jednej strony pewną dyspozycję (wolę jako zdolność), a z drugiej, jej poszczególne aktualizacje (postanowienia)²⁶. Nieco inaczej, ale również jako zdolność, pojęcie wolności woli próbują tłumaczyć *A. Podsiad* i *Z. Więckowski*, według których jest to „nieskrępowana zdolność wyboru między jakimś działaniem a powstrzymaniem się od tego działania oraz wyboru sposobu owego działania”²⁷. Zaś *S. Jedynak* podaje w swym słowniku, że wolność woli, czy też wolna wola to „swoboda podejmowania decyzji; zdolność do kierowania swoim postępowaniem i stawiania oporu niektórym motywom oddziałującym na człowieka”²⁸.

Wyraz „wolny” jest względny w znaczeniu logicznym i może być określony wyłącznie ze względu na inne pojęcia: „wolność od czegoś” i „wolność do czegoś”. W pierwszym przypadku mówimy o wolności negatywnej, w drugim zaś o pozytywnej. Nie raz mówi się jednak, że obie są ze sobą ściśle związane. Zdania tego jest również wspomniany wyżej *J. Woleński*: „Obie wolności są ze sobą ściśle skorelowane, gdyż nie ma wolności pozytywnej bez negatywnej. Z tego powodu rozważania o pierwszej *eo ipso* dotyczą drugiej”²⁹.

W literaturze filozoficznej spotyka się różne zestawy kryteriów (komponentów) wolnej woli. Często pokrywają się one ze sobą. Oto przykłady niektórych z nich:

Neurolog *G. Roth* wymienia trzy takie kryteria. Są to:

- 1) możliwość działania inaczej w tych samych warunkach;

²⁵ *K. Twardowski*, Etyka i prawo karne wobec zagadnienia wolności woli, *Etyka* 1983, Nr 20, s. 128–133.

²⁶ *J. Woleński*, Wolność, determinizm, indeterminizm, odpowiedzialność, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 1996, Nr 29, s. 178.

²⁷ *A. Podsiad*, *Z. Więckowski*, Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych dla studiujących filozofię chrześcijańską, Warszawa 1983, s. 427.

²⁸ *S. Jedynak* (red.), Mały słownik etyczny, Bydgoszcz 1994, s. 248.

²⁹ *J. Woleński*, Wolność, *op. cit.*, s. 176.

- 2) rozumność (działam z uzasadnionych racji, a nie z fizycznych przyczyn czy z przymusu);
- 3) autorstwo (mogę rozpocząć jakieś działanie bez tego, że sam podlegam zewnętrznym przyczynom)³⁰.

Powyższe kryteria przyjmują również psychiatrzy *K. Brücher* i *U. Gonther*, jednak rozbudowują je w następujący sposób:

- 1) osoba mogła działać inaczej:
 - a) interpretacja maksymalna – w tych samych warunkach,
 - b) interpretacja pośrednia – w zgodzie z wyższymi aktami wolicjonalnymi,
 - c) interpretacja minimalna – wolna od zewnętrznego przymusu;
- 2) osoba może działać aktywnie ze zrozumiałych racji:
 - a) interpretacja maksymalna – działać za pomocą ponadnaturalnego rozumu,
 - b) interpretacja pośrednia – działać racjonalnie i świadomie, w sposób refleksyjny i intencjonalny,
 - c) interpretacja minimalna – racja działania pokrywa się z najsilniejszym motywem;
- 3) początek działania leży w jaźni osoby (osoba jest inicjatorem działania):
 - a) interpretacja maksymalna – pierwsze uruchomienie przez transcendentálną jaźń,
 - b) interpretacja pośrednia – w zgodności z jaźnią,
 - c) interpretacja minimalna – sprawca (autor) jest ten sam co instancja wykonująca³¹.

Według filozofa *M. Pauena* wolność woli jest określona przez:

- 1) możliwość działania inaczej (nie dowolnie, lecz pod określonymi warunkami),
- 2) bycie sprawcą (samookreślenie),
- 3) wolność od zewnętrznego i wewnętrznego przymusu (działanie w zgodzie ze swoimi własnościami osobowymi, przekonaniem, intencjami i cechami charakteru)³².

³⁰ *J. Bremer*, *Czy wolna wola*, *op. cit.*, s. 34.

³¹ *K. Brücher*, *U. Gonther*, *Psychotherapie zwischen Neurobiologie und Willensfreiheit*, w: *Willensfreiheit – uelne Illusion? Naturalismus und Psychiatrie* (red. *M. Heinze*, *T. Fuchs*, *F.M. Reischies*), Berlin 2006, s. 171.

³² Zob. *M. Pauen*, *Freiheit: Eine Minimalkonzeption*, w: *Der freie und der unfreie Wille: Philosophische und theologische Perspektiven* (red. *H. Hermann*), München 2004, s. 79–112.

W podobny sposób rzecz ujmuje filozof A. Beckermann. Według niego, aby mówić o wolności woli:

- 1) osoba musi mieć możliwość wyboru między alternatywami,
- 2) wybór zależy od niej samej,
- 3) wybór ten nie może być ograniczony przymusem³³.

Mimo że wyżej wymienione zbiory kryteriów wydają się wskazywać na te same komponenty wolności woli, różniąc się wyłącznie systematyką ujęcia i akcentem kładzionym na różne jej elementy, pochodzą one od przedstawicieli o zróżnicowanych poglądach na temat znaczenia wolnej woli w kwestii odpowiedzialności za podjęte zachowania, zarówno moralnej, jak i prawnej. We wszystkich wymienionych teoriach kładziony jest nacisk na kryterium wolności od przymusu i zewnętrznych przeszkód. Niektórzy brak przymusu widzą jako wymóg minimalny w podejmowaniu alternatywnych działań (K. Brücher, U. Gonther), niektórzy traktują go jako warunek racjonalnych (rozumnych) decyzji człowieka (G. Roth), dla innych zaś jest on osobnym i niezależnym od innych kryteriów komponentem wolnej woli (M. Pauen, A. Beckermann).

Termin „wolna wola” przypomina chimerę. W języku potocznym znaczy on zupełnie co innego niż w języku psychologii naukowej, a jeszcze inne znaczenie ma w języku prawniczym. Aby choć w najmniejszym stopniu przybrać ten ostatni kurs, warto rozważyć inny problem, jakim jest wzajemna relacja wolności (woli) i przymusu.

Wobec wielości stanowisk w tym przedmiocie problem tej relacji zostanie omówiony na przykładzie wybranych koncepcji filozoficznych. Ich wybór podyktowany jest z jednej strony aktualnością refleksji dotyczącej problemu wolnej woli, z drugiej zaś ich przydatnością na potrzeby dalszych rozważań w obszarze prawa karnego, gdyż wiążą się z problemem odpowiedzialności za czyny popełnione pod przymusem, ich przyczynowości, czy też możliwości przeciwstawienia się przymusowi. To drugie kryterium ogranicza zawarte tu rozważania do tzw. potocznego obrazu świata, będącego podstawą wszelkich klasycznych systemów filozoficznych oraz tej części angloamerykańskiej filozofii analitycznej, która odwołuje się do filozoficznych analiz *common sense*, prowadzonych w naszym normalnym codziennym języku³⁴. Opis ten pozostaje w opozycji do obrazu naukowego, który utracił perspektywę pierwszo-

³³ A. Beckerman, *Biologie und Freiheit*, w: *Der Mensch – ein freies Wesen?* (red. H. Schmüdinger, C. Sedmak), Darmstadt 2005, s. 112.

³⁴ Na temat potocznego obrazu świata: Zob. J. Bremer, *Czy wolna wola*, *op. cit.*, s. 19; J. Bremer, *Osoba – fikcja czy rzeczywistość? Tożsamość i jedność Ja w świetle badań neurologicznych*, Kraków 2008, s. 34–43.

osobową na rzecz trzecioosobowych opisów świata z punktu widzenia teorii naukowych, które mimo dynamicznego rozwoju i niezaprzeczalnych osiągnięć nie przysługują się zbyt ani dogmatyce, ani praktyce prawa karnego.

Nim ukształtowały się współczesne stanowiska, historia problemu wolnej woli sięga nieukształtowanej jeszcze filozoficznie, ontologicznej kategorii wolności. Choć pojęcie wolnej woli zagościło dopiero na łamach średniowiecznej myśli chrześcijańskiej, to już *Demokryt* (w granicach 460–360 p.n.e.) uznany za „ojca materialistów”, oddzielał czyny moralne od tych, które są spełniane pod przymusem, pod naciskiem innych lub dla podobania się innym. „Nie z bojaźni, lecz z obowiązku należy się wystrzegać błędów”³⁵. W kwestii odpowiedzialności ważniejsze od nakazów prawnych i obawy przed karą było według niego wewnętrzne przekonanie o prawości i słuszności danego czynu³⁶.

Bardziej rozwinięta w tej materii jest myśl *Arystotelesa* (384–322 r. p.n.e.), który wiąże odpowiedzialność z pojęciem czynu dowolnego (dobrowolnego) i świadomego, czyli takiego, w którym „zasada poruszenia”, siła napędowa tkwi w człowieku, jest to moc jego woli do wykonania moralnie pięknego czynu lub zaniechania czynu haniebnego³⁷. Akty niedowolne (niedobrowolne) zaś zwalniają z odpowiedzialności. Nie każdy jednak przymus usprawiedliwia czyn niegodny, tylko przymus absolutny, gdyż zagrożone jest biologiczne istnienie³⁸. Przymusowe czyny *Arystoteles* definiuje jako działania, „których przyczyna leży w okolicznościach zewnętrznych i do których działający wcale się nie przyczynia”³⁹. Filozof wyodrębnia również akty typu mieszanego, podając przykład kapitana statku wyrzucającego dobytek podczas burzy, a więc działającego z jednej strony zgodnie ze swoją wolą (ratuje siebie i innych), jak i niezgodnie z nią (nikt dobrowolnie nie pozbawia się dobytku). W tej sytuacji zdaniem *Arystotelesa* działanie takie jest bliższe czynowi zależnemu od woli sprawcy⁴⁰.

U *Chryzypa z Soloj* (ok. 280–206 p.n.e.), reprezentującego jednak szkołę stoicką, można było dopatrywać się pierwszych oznak zainteresowania proble-

³⁵ W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, Warszawa 1988, s. 51–52.

³⁶ M. Wesoły, *Demokryt o pogodzie ducha, wychowaniu i polityce*, *Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae* 1994, vol. X, s. 51–54.

³⁷ Zob. K. Rojek, *Semikompatybizm* J.M. Fishera w kontekście alternatywnych możliwości działań, *IDEA – Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych* 2015, Nr XXVII, s. 181.

³⁸ *Arystoteles*, *Etyka nikomachejska*, III, tłum. D. Gromska, Warszawa 1956.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ M. Koszkało, *Rozwój pojęcia woli w pogańskiej filozofii starożytnej*, *Roczniki Filozoficzne* 2015, Nr 2, s. 176.

mem⁴¹. Sprzeciwiał się on losowości, jaką wносиła metafizyka epikurejska, sądząc że uznanie przypadkowości wykluczy możliwość ponoszenia moralnej odpowiedzialności za czyn⁴². Z jednej strony *Chryzyp* bronił istnienia „losu”, ale też argumentował, że nie wszystko, co komuś jest przeznaczone, jest konieczne. Jeśli jednak „los” istnieje, to co najmniej nie jest niewyciężony⁴³. Podczas gdy przeszłość jest i pozostaje niezmienna, niektóre przyszłe możliwe zdarzenia nie wynikają jedynie z konieczności, z minionych zewnętrznych czynników, lecz mogą – podobnie jak u *Arystotelesa* – zależeć od działającego podmiotu. Do nas należy wybór, czy rozpocząć jakieś działanie, czy nie. *Chryzyp* zakłada, że nasze działania są zdeterminowane częściowo przez nas samych, przez nasz charakter i wartości uwarunkowane czynnikami leżącymi poza naszą kontrolą, jak odziedziczone cechy czy wpływ otoczenia, a także przez to, co nabyliśmy przez uczenie się⁴⁴.

W filozofii chrześcijańskiej problematyka woli przesuwana się na płaszczyznę aktywności wewnętrznej, związanej z pojęciem wyboru w kategoriach moralnych. Wola powiązana jest z wolnością, rozumianą jako zdolność do wyboru dobra⁴⁵. W ujęciu tym rozróżnia się wolność od przymusu zewnętrznego (*libertas a coactione*) i wolność od konieczności (*libertas a necessitate*). Ma człowiek wolność wykonania czegoś lub nie (*libertas exercitii*), wolność przeciwieństwa (*libertas contrarietatis*) – polegającą na wyborze między dobrem a złem moralnym, wreszcie wolność wyboru określonego przedmiotu działania (*libertas specificationis*)⁴⁶.

Wiele uwagi tym zagadnieniom poświęcił św. Tomasz z Akwinu (1224–1274). Z wielu powodów można uznać jego koncepcję za klasyczną. Wola nie jest według niego bytem samoistnym, a jedynie właściwością substancji (*proprietas*) wyposażonej w intelekt (*intellectus*)⁴⁷. To przede wszystkim

⁴¹ Zob. J.R. Lucas, Determinism, w: *Introducing Philosophy Through Film: Key Texts, Discussion, and Film Selections* (red. R. Fumerton, D. Jeske, Wiley-Blackwell), Chichester–Malden 2010, s. 535.

⁴² K. Rojek, Kontrfaktyczna interwencja jako teoretyczne i praktyczne zagrożenie dla wolności. Krytyczna analiza Frankfurt Cases, *Kultura i wartości* 2015, Nr 16, s. 28.

⁴³ S. Bobzien, *Determinism and Freedom in Stoic Philosophy*, Oxford University Press 1998, s. 11 i n.

⁴⁴ J. Bremer, *Czy wola wola*, *op. cit.*, s. 75.

⁴⁵ P. Pankiewicz, M. Majkiewicz, A. Burkiewicz, Zarys pojęcia „woli” i jego obecny status w koncepcjach psychologicznych, *Annales UMCS* 2005, Vol. LX, Supl. XVI, 384, Sectio D, s. 214.

⁴⁶ Z. Pawlak, *Problem*, *op. cit.*, s. 158.

⁴⁷ D. Welp, *Willensfreiheit bei Thomas von Aquin. Versuch einer Interpretation*. Freiburg 1979, s. 174.

zdolność mówienia „tak” lub „nie”, tj. afirmacji lub negacji. Umożliwia ona wybór określonego przedmiotu, zatem jest to wolność specyfikacji. Wolność wyboru i samookreślenia się jest wyłącznym przywilejem człowieka, w dalszej zaś konsekwencji także jego obowiązkiem⁴⁸. Wolność woli, zdaniem Doktora Anielskiego można opisywać w dwóch aspektach: negatywnym i pozytywnym. W sensie negatywnym wolność ta oznacza brak zewnętrznego czy wewnętrznego przymusu⁴⁹. Przymus zewnętrzny to przyczyna fizycznie krępująca działanie człowieka, uniemożliwiająca jakikolwiek wybór. Przymus wewnętrzny łączy się np. z chorobą psychiczną, która niszczy wolność człowieka. Opozycją wolności jest przymus, ale nie jest nią konieczność jako taka⁵⁰.

W filozofii nowożytnej podstawowym argumentem, który przemawia na rzecz wolności człowieka, jest doświadczenie wewnętrzne⁵¹. Samoświadomość i refleksja mówią nam, że jesteśmy aktywno-sprawcą przyczyną naszych działań. Przed momentem decyzji przeprowadzamy analizę zaistniałej sytuacji, dostrzegając w efekcie wielość możliwych rozwiązań. W trakcie podejmowania decyzji jesteśmy świadomi istnienia uzależnień wewnętrznych i zewnętrznych, a mimo to czujemy się sprawcami określonego czynu⁵².

Klasyczny kompatybilistyczny model wolności zaproponowany został w oświeceniu przez *D. Hume'a* (1711–1776). Wyróżnia od dwa rodzaje wolności. Pierwszy polega na posiadaniu wolnej woli, drugi zaś na byciu wolnym w działaniach. W pierwszym zakresie *Hume* traktuje wolę jako niezdeterninowaną zewnętrznymi, ale określoną przez stany wewnętrzne, takie jak motywy, rozważania, charakter i skłonności. Przez wolność działania *Hume* rozumie moc dokonywania działań, czy też powstrzymywania się od nich, zgodnie z decyzjami woli. Wolność woli nie jest tu przeciwstawiona konieczności, lecz przymusowi. Zatem wolność działania nie wyklucza odpowiedzialności, jeśli bowiem moglibyśmy byli działać inaczej, to jesteśmy odpowiedzialni za to, co uczyniliśmy⁵³.

⁴⁸ S. Kowalczyk, *Zarys, op. cit.*, s. 110.

⁴⁹ *Summa theologiae*, I, q. 83, a. 2, ad. 3.

⁵⁰ *Summa theologiae*, I, q. 82, a. 1, c; *De Ver.*, q. 22, a. 5, c; *J.E. Royce, Man and His Nature*, London 1961, s. 175–220.

⁵¹ *R. Descartes, Zasady filozofii*, tłum. I. Dąmbska, Warszawa 1960, s. 27; *H. Bergson, O bezpośrednich danych świadomości*, Warszawa 1913, s. 108, 116–128; *M. Scheler, Rozważania dotyczące fenomenologii i metafizyki wolności*, Kraków 1963, Nr 11, s. 1279–1280; *K. Wojtyła, Osoba i czyn*, Kraków 1969, s. 109–128.

⁵² S. Kowalczyk, *Zarys, op. cit.*, s. 110.

⁵³ *J. Bremer, Czy wolna wola, op. cit.*, s. 79.

W odniesieniu do zagadnienia przymusu, nie tylko idzie on w parze z wolnością, ale stanowi jej nieodzowny jej warunek⁵⁴. W centralnym punkcie rozważań filozoficznych nad przymusem stoi zwykle element woli i wolnego wyboru, a najważniejszym dylematem jest odróżnienie przymusu od presji, której faktycznie się nie oparliśmy, a której mogliśmy się oprzeć⁵⁵.

Klasyk zagadnienia, *I. Kant* (1724–1804), twierdził, że wolna wola musi istnieć – w przeciwnym razie zniknęłaby odpowiedzialność. Dla *Kanta* odpowiedzialny jest po prostu ten, kto dokonuje jakiegoś czynu na podstawie aktu wolnej woli – ten, kto mógłby był postąpić w inny sposób, niż postąpił⁵⁶, zaś „wszelkie ograniczenie wolności (jednej osoby) przez samowolę kogoś innego nazywane jest przymusem”⁵⁷. Formułując drugą wersję swego imperatywu kategorycznego, *Kant* powiada: „Postępuj tak, byś człowieczeństwa tak w twej osobie, jako też w osobie każdego innego używał zawsze zarazem jako celu, nigdy tylko jako środka”⁵⁸. Zagadnienie wolnej woli i przymusu wchodzi zatem u *Kanta* w zakres teorii moralności. Odróżnia w niej, podobnie jak w całym swoim systemie, sferę uwarunkowaną empirycznie oraz „czystą”. W pierwszym przypadku rozum praktyczny – wola – otrzymuje swe cele i zadania z zewnątrz, od popędów, potrzeb oraz uczuć przyjemności i nieprzyjemności. Wola działa wówczas heteronomicznie (w zgodzie z obcym prawem). W drugim przypadku człowiek jest niezależny od tych zewnętrznych czynników i opiera się na samym sobie, a więc jest autonomiczny (w zgodzie z własnym prawem). Można zatem determinować swą wolę. Autonomia nie wymaga odrzucenia wszelkich pobudek zmysłowych, lecz pozbawia je mocy: nie mogą one być ostatecznym motywem działania⁵⁹.

Reprezentujący również epokę oświecenia *J.G. Fichte* (1762–1814) w swej teorii woli oraz czynu wychodzi od założenia istnienia wolnej woli, będącej niezbędnym warunkiem ludzkiego działania. Stanowi ona jedyne kryterium słuszności czynu, jako że sam cel i ostateczny rezultat czynu, są według niego nieistotne („mam postępować w określony sposób po prostu dlatego, że tak

⁵⁴ W. Buchner, *Kant – państwo i prawo*, Kraków 1996, s. 144–145.

⁵⁵ S. Blackburn, *Oksfordzki słownik filozoficzny*, Warszawa 1997, s. 328.

⁵⁶ M. Marzec-Remiszewski, *Czy jest możliwe mówienie o odpowiedzialności bez wolnej woli?*, w: *Filozoficzne rozważania o człowieku, wolności i wartościach* (red. K. Bałkowski, K. Maciąg), Lublin 2015, s. 50.

⁵⁷ I. Kant, *O porządku*: To może być słuszne w teorii, ale nic nie jest warte w praktyce, tłum. M. Żelazny, Toruń 1995, s. 19.

⁵⁸ I. Kant, *Uzasadnienie metafizyki moralności*, tłum. M. Wartenberg, Warszawa 1971, s. 62.

⁵⁹ O. Höffe, *Mała historia filozofii*, Warszawa 2006, s. 165–166.

właśnie postępować powinienem”)⁶⁰. *Fichte* twierdzi też, że świadomość poznawcza jest zawsze refleksyjnym stanem zależności podmiotu od tego, co zewnętrzne i zastane; doświadczać zatem to być zdeterminowanym. Dlatego właśnie wiedza jest domeną konieczności. Akt poznawczy nie jest wolnym i dowolnym samookreśleniem podmiotu, lecz tylko prawidłowym uporządkowaniem pewnych treści, które podmiotowi narzucają się z zewnątrz. Stąd doświadczenie poznawcze różni się od innych przeżyć podmiotowych swego rodzaju poczuciem konieczności i przymusu, które mu towarzyszy. Tylko dzięki temu zresztą poznanie kumuluje się w wiedzy i w nauce: owo poczucie konieczności i przymusu gwarantuje zarówno obiektywną realność ludzkiej wiedzy, jak i jej intersubiektywną powszechność⁶¹.

G.W.F. *Hegel* (1770–1831) wolną wolę traktuje jako zasadę sprawiedliwości⁶². Nawiażując do *I. Kanta*, dzieli z nim przekonanie, że normatywna teoria sprawiedliwości musi zakładać równą indywidualną wolność wszystkich podmiotów społecznych, ale uzupełnia je postulatem, że pojęcie indywidualnej autonomii należy poszerzyć tak, by również heteronomiczna sfera motywacji stała się elementem wolności⁶³. Uzgodnienia wolności indywidualnej i ogólnej, w przeciwieństwie do *Kanta*, nie szuka w moralności, a w prawie⁶⁴. Ludzka wola przejawia się w dziedzinie moralności już nie tyle jako osobowość sama w sobie (odnosząca się do innych osób jako środków do realizacji własnych potrzeb), ile jako podmiot, który odnosi się do samego siebie: „Osobowość woli, którą wola w prawie abstrakcyjnym tylko jest, staje się odtąd dla woli jej przedmiotem”⁶⁵.

Kolejnym nurtem filozoficznym, w którym problematyka wolnej woli ma podstawowe znaczenie jest personalizizm, uznający szczególną wartość osoby ludzkiej. Aktywnie włącza się weń *N. Hartmann* (1882–1950)⁶⁶. Wola, stanowiąc integralną część osoby, zostaje ujęta przez niego jako instancja decydująca. Charakteryzują ją dwa momenty: zdolność podejmowania decyzji oraz zajęcie stanowiska. Jest ona pojęta jako *liberum arbitrium indifferentiae*. Jed-

⁶⁰ B. Andrzejewski (red.), Słownik filozofów. Filozofia powszechna, Poznań 1997, s. 81–82.

⁶¹ M. Siemek, Spontanizm i refleksja. O problematyce wolności w Filozofii Fichtego, Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej 1967, Nr 13, s. 39–40.

⁶² O. Höffe, Mała historia, *op. cit.*, s. 185.

⁶³ R. Michalski, Wolność i uznanie w filozofii prawa Hegla, Słupskie Studia Filozoficzne 2012, Nr 11, s. 148.

⁶⁴ M.N. Jakubowski, Historia a filozofia historii w koncepcji Hegla, Filo-Sofija 2001, Nr 1, s. 170.

⁶⁵ Zob. G.W.F. *Hegel*, Zasady filozofii prawa, tłum. A. Landman, Warszawa 1969, s. 113.

⁶⁶ A.J. Noras, Nicolaia Hartmana koncepcja wolności woli, Katowice 1998, s. 9.